

MIRANDA, JOSÉ CARLOS RIBEIRO / SIMONA AILENII / ISABEL CORREIA / ANA SOFIA LARANJINHA / EDUARDA RABAÇAL (eds.) (2016): *Estória do Santo Graal. Livro Português de José de Arimateia. Manuscrito 643 do Arquivo Nacional da Torre do Tombo*. Porto: Estratégias criativas, 391 pp.

Case medio século após a publicación da transcripción paleográfica de Henry H. Carter (1967), hoxe por fin contamos cunha primeira proposta editorial crítica¹ do tradicionalmente chamado *Livro de José de Arimateia*, cuxo único testemuño integral se conserva no Arquivo Nacional da Torre do Tombo (ANTT ms. 643). As persoas responsábeis desta edición fan parte da equipa portuense do SMELPS (Seminário Medieval de Literatura, Pensamento e Sociedade), nomeadamente José Carlos Ribeiro Miranda, Simona Ailenii, Isabel Correia, Ana Sofia Laranjinha e Eduarda Rabaçal². A publi-

¹ Véxase en Castro (2002) e (2008-2009) un repaso ao prolongado proceso de edición desta obra, nomeadamente a transcripción feita por Ivo Castro nos inicios dos anos 70 (incluída parcialmente na súa tese de doutoramento en 1984).

² Con certeza, o SMELPS é un dos principais grupos de investigación no estudo e edición da materia arturiana ibérica (véxanse, entre outros, os traballos de Miranda 1998, 2013; Laranjinha 2010; Correia, Miranda 2011; Miranda, Laranjinha e Correia 2012, Correia 2015, Ailenii

cación estruturábase en tres bloques de contido: o principal é o propio texto crítico, composto polo prólogo quiñentista de Manuel Alvarez (pp. [3]-5) e os 119 capítulos da obra (pp. [7]-351), para alén dunha sucinta presentación do manuscrito e da proposta editorial (pp. [xi]-xxvi) e de dous apéndice: un índice de personaxes e de nomes propios (pp. 355-371) e un breve glosario en que se escolman os vocábulos menos comúns ou ausentes na lingua actual (pp. 375-378).

A introdución do traballo céntrase principalmente en dúas cuestións: por unha parte faise un sucinto repaso dalgúns aspectos relacionados coa natureza, tradición e transmisión do texto editado, así como da súa designación (pp. xi-xv), e por outra expóñense os obxectivos editoriais, os procedementos de fixación do texto e os criterios de transcripción e de edición (pp. xv-xxiii). Canto ao primeiro asunto, certamente as particularidades do ms. 642 do ANTT e da súa tradición (in)directa transcenden os límites impostos pola necesaria brevidade introdutoria nunha publicación destas características.

A *Estória do Santo Graal* (ESG) —esta é a designación escollida polos editores tendo en conta as expresións usadas no manuscrito— é unha copia quiñentista dunha temperá tradución galego-portuguesa (finais do séc. XIII) realizada a partir da *Estoire del Saint Grial* —versión expandida do *Joseph d'Armathie* de Robert de Boron (ca. 1191-1202). O modelo francés, como é sabido, non tiña unha existencia autónoma, pois pertencía ao ciclo habitualmente designado *Lancelot-Graal* (ca. 1215-35, despois refundido ca. 1230-40), do que a *Estoire* constituía a introdución ou pórtico, relatando os antecedentes dunha extensa narrativa episódica onde emerxerían as principais figuras protagonistas da materia de Bretaña (o rei Artur e os cabaleiros da Táboa Redonda, a raíña Xenebra, Lanzarote, Galaaz etc.). A súa tradución para galego-portugués, en calquera caso, non ocorrería de maneira isolada, mais como parte dun proceso de

tradución e refundición ibérica dun conxunto significativo de romances arturianos. Con certeza, ao tempo que se cultivaba o mito arturiano no campo da lírica, prendeu progresivamente o interese por traducir e difundir nos diferentes espazos culturais ibéricos os textos que conformaban os grandes ciclos en prosa franceses que, con todo, xa levarían circulando nas diferentes cortes, cando menos, desde mediados do século XIII. No ámbito centro-occidental realizáronse varias traducións a cabalo dos sécs. XIII e XIV da *Estoire del Saint Graal*, do *Merlin*, da *Queste* e da *Mort Artu*, do *Tristan en prose* e, talvez tamén, de parte da *Vulgata* (o *Lancelot*). Certamente, só conservamos testemuños medievais do *Pseudo-Boron* e traducidos para galego-portugués: os fragmentos máis arcaicos (o de Santo Tirso da ESG, o do *Livro de Merlim* e o do *Livro de Tristan*) e as dúas versións integrais quiñentistas (a ESG e a *Demanda do Santo Graal*); no entanto, tamén sabemos da existencia doutros testemuños presuntamente occidentais que durante o século XVI se empregaron como modelo textual na copia dos textos do *Pseudo-Boron* e tamén do *Lancelot* da *Vulgata*. Aínda que só se trata de referencias indirectas (lingüísticas ou textuais) en copias quiñentistas, todos eles remontarían á primeira metade do Trescentos. Precisamente, unha das evidencias máis nítidas que revela a existencia destes modelos textuais perdidos aparece no coñecido *explicit* da ESG, grazas ao cal temos noticia dun exemplar de 1314 utilizado como modelo para a copia quiñentista encargada polo correxedor Manuel Alvarez nos Açores³:

Este livro mamdou fazer João Samches, mestre escola d'Astorga no quimto ano que o estudo de Coimbra foi feito e no tempo do papa Clemenete que destróio a Ordem d'el Temple e fez o Comçilio Geral em Viana e pos o emtredito em Castela. E neste ano se finou a rainha Dona Costança em São Fagumdo e casou o imfante Dom Felipe com a filha de Dom Afomso, ano de 1352 anos (p. 351).

2013, 2017), para alén da súa dilatada experiencia na edición doutras obras medievais galego-portuguesas (nos últimos anos veñen traballado, entre outros textos, coa edición da sección final da *Crónica Geral de Espanha de 1344* <<http://pedrodebarcelos.wixsite.com/cronica1344>> e coa do *Livro de linhagens* do conde D. Pedro, esta última en curso).

³ Manuel Alvarez declara no prólogo que el achara este exemplar de 1314 na freguesía caminhense de Riba de Ancora “em poder de ùa velha de mui antiga idade no tempo que meu paai, *corregedor* de Vossa corte, servia *Vossa Alteza* de *corregedor* d'Antre Douro e Minho. O qual livro, segundo por ele parece, *escrito* em porgaminho e iluminado e á caise de dozentos anos que foi *scripto*” (p. 4).

Botamos en falta na introdución da edición algunha referencia adicional en relación á importante información que entrega o colofón sobre a transmisión da obra e ao contexto sociocultural en que xurdiría o antígrafo do ms. 643 do ANTT, así como un estado da arte sobre a atribución a Joam Vivas como tradutor incluída tanto na propia ESG⁴ como tamén nas edicións castelás da *Demanda del Santo Grial* (1515 e 1535⁵). Canto ao primeiro, de acordo coas investigacións de Ivo Castro (ex. 1993), o citado João Samches encargaría en Astorga unha versión da primitiva tradución da ESG realizada por Joam Vivas. Porén, Aires Nascimento (2008) considera innecesario este percurso librario de ida e volta até Astorga e acha factíbel localizar nesa altura o dito mestrescola na vila coimbrá, relacionado co ambiente universitario, onde, interesado pola materia artúrica, tería noticia da tradución de Joam Vivas e encargaría unha coidada copia que, dous séculos despois, encontraría o maxistrado azoriano en terras do Minho-Lima. Sendo esta última hipótese a máis acaída de acordo coa información fornecida no citado colofón, non debe identificarse, porén, esta perdida versión de 1314 co fragmento recentemente descuberto de Santo Tirso (ST), como quere Nascimento (2008: 138-140), toda vez que, como xa desmostraran Aida Dias (2003-2006) e, especialmente, Simona Ailenii (2009, 2012, 2013), ST non é o antígrafo da versión quíentista, senón que ambos os dous (ST e ESG) son testemuños distintos procedentes dun antepasado común.

Por outra parte, a mención a Joam Vivas na ESG e na *Demanda* castelá suxire que a tradución destes dous romances se realizaría

primixeneamente en Portugal e para galego-portugués. Porén, os editores son cautelosos neste sentido e alertan da aceptación acrítica de hipóteses previas no que respecta á interpretación das coordenadas socioculturais e cronoxeográficas en que callaría a adaptación e difusión ibérica da materia arturiana:

No entanto, estudos recentes levam a aconsellar prudencia na comprensión das cronologías, ritmos, intervenientes e línguas envolvidas no proceso de tradución deste extenso manancial romanesco do francés medieval para línguas ibéricas, evitando apriorismos que em nada axudan a comprender a complexidade desta literatura. Nomeadamente, não é de excluir, por princípio, a existência de mais do que uma iniciativa de tradução destes romances e de um percurso de difusão mais variado do que o até aqui previsível (p. xiii).

O colofón da ESG —considerado falso por algúns autores (cf. Rossi 1979: 59-63)— refire, para alén doutras informacións civís e eclesiásticas de cronoloxía converxente, o traslado da universidade de Lisboa a Coimbra en 1314 (“no quimto ano que o estudo de Coimbra foi feito”). Esta referencia e a súa precedencia sobre as outras levaron Nascimento (2008) a concluír que o tal João Samches, a pesar de manter o seu cargo en Astorga, se encontraría por aquelas datas en Coimbra, onde sería investido en tarefas de mestrescola no cabido da catedral coimbrá e, por esa razón, mantería unha relación estreita coa universidade⁶. O citado autor (2008: 135-136) lembra que o cargo de mestrescola aparece asociado á universidade na documentación española, nomeadamente á de Salamanca, onde se lle atribúe unha función relevante; en troca, en Portugal é un oficio rexistrado na documentación eclesiástica e vinculado ao bispo, polo que é lóxico que non se refira tal dignidade na documentación civil. No entanto, precisamente nos *Estatutos* ou *Carta de Privilégios* confe-

⁴ “E foi depois mui boa dona e mui samta cousa e foi molher de Çilidones, asim como João Bivas vo lo devisará nesta estorea, e por esta ling[oa]jem a tirou de françes e a treladou Ruber de Burbom de latim, em que a primeiro espreveo aquele irmitão a que Noso Senhor mostrou” (cap. LXXXVII, p. 230); “Mas à nosa estorea, que por a boca de Jhesu Cristo foi na terra emviada, nom metera em Joam Vivas um pomto de falsidade, e aqueles sam de gram ousadia que ousão de ajumtar mentira a tam alta estoria como esta verdadeira e samta estoria, que o verdadeiro croxofixo por a sua boca mamdou escrever e, por tamto, é mui gramde a bomdade dela” (cap. LXX, p. 152).

⁵ “...mas quien esto quisiere bien saber trabajese de ver el libro de latin; aquel libro les fara llanamente entender e saber las grandes cosas del santo Grial; que nos deuimos allanar las poridades de sancta yglesia, ni yo Joannes Buias, no vos dire ende mas de lo que vos el dize, ca so frayle, e no quiero mentir” (cap. LII, p. 181, *apud* CORDE).

⁶ João Samches documéntase en Astorga con esta dignidade desde comezos do Trescentos, cando substitúe o anterior mestrescola Alfonso Martínez, elevado a bispo en 1301. Canto á presenza en Portugal dun cóengo astorgán, cómpre lembrar que a mobilidade e o contacto entre a diocese asturicense e a corte portuguesa se rexistra desde a primeira metade do séc. XIII (Castro 1983: 17-18).

ridos por D. Dinis en 1309 á universidade na súa nova localización en Coimbra menciónase o cargo de mestrescola en substitución do bispo en caso de queixas presentadas contra os “escollares” (exentos fronte á xurisdición ordinaria das autoridades civís). O colofón tamén fai referencia ao papado de Clemente V (1307-1314) e á extinción dos Templarios no concilio francés de Vienne, así como a dous acontecementos relativos á política castelá: o falecemento de Constanza de Portugal, raíña consorte de Castela polo seu matrimonio con Fernando IV, e o casamento do infante D. Felipe, fillo de María de Molina, con Margarita de la Cerda. Nascimento (2008: 134) vincula tamén estes fitos coa figura central de D. Dinis (o cal é evidente só no primeiro caso, por canto dona Constanza é a filla máis vella do monarca), mais, en calquera caso, concordamos en que o autor do colofón é alguén ben coñecedor e atento aos acontecementos e personalidades da corte castelá relacionadas con D. Dinis e coa universidade lusa, xa transferida naquela época a Coimbra.

Un último aspecto sobre o colofón capta o noso interese, nomeadamente relacionado coa fórmula cronolóxica (“ano de 1352 anos”), que, do noso punto de vista, debería implicar unha intervención editorial (o copista, por erro mecánico, deixou “ano” en vez de corrigir a “era”). Nesa secuencia a copia presenta varias irregularidades que, no entanto, poden ser explicadas con certa seguridade. A propia expresión cronolóxica aparece baixo a forma híbrida corrigida “13lij” (1352), tal como se indica no aparato crítico da edición (p. 351, n. 255). Nascimento (2008: 132-133) considera que esa é a forma orixinal e que despois alguén —o copista ou o propio Manuel Alvarez— emendaría a “1309” tendo en mente a data de inauguración do *Estudo geral* de Coimbra. En realidade, após verificarmos na dixitalización accesíbel no site do ANTT, vese claramente como a forma emendada é “13lij”, e non ao revés, sobre unha forma orixinal incompleta (o copista escribira “130” e a seguir un trazo recto vertical, similar á parte superior dun 7; nunca un 9). O máis probable é que o copista quiñentista tivese dúbidas á hora de actualizar á era cristiá (1314) a fórmula cronolóxica do antígrafo (onde seguramente aparecería “era de MCCCLXIJ”) e finalmente decidise emendar no mesmo

momento da copia os guarismos dubidosos (“130?”) engadindo a parte final en números romanos correspondente á era hispánica. Porén, non só non corrigiu a forma precedente “ano”, senón que a replica, en plural, ao final da referencia cronolóxica, resultando unha secuencia errada e carente de sentido (“ano de 13lij anos”). As dificultades á hora de calcular a era cristiá⁷ explican que no prólogo de Manuel Alvarez se indique que o antígrafo foi redixido “á caise de dozentos anos” (p. 4; cf. Nascimento 2008: 132), cando o tempo que media entre o modelo e a copia (de 1545) é de máis de 230 anos (computando pola era hispánica serían 193 anos).

Pasando xa á edición, indicamos primeiramente que, malia non podermos avaliar con exhaustividade, como é lóxico, a calidade da proposta editorial, si podemos vulgar a metodoloxía ecdótica e a coherencia e aplicación dos criterios de transcripción a partir dalgunhas calas feitas na edición e co auxilio das imaxes dixitalizadas do códice. Ao noso parecer, o resultado é óptimo en todos os sentidos, aínda que se encontren de maneira puntual algunhas grallas ou criterios discutíbeis nalgún caso. Os obxectivos editoriais expostos, segundo o esperábel, toman en consideración as particularidades textuais e de transmisión do manuscrito que, en diversa medida, condicionan a estratexia editorial. Por unha parte, trátase dunha tradición manuscrita moi pobre, representada por un único manuscrito integral, para alén de dous testemuños parciais (o de Santo Tirso e algúns folios traducidos para castelán no códice misceláneo 1877 da Biblioteca Universitaria de Salamanca). Aínda que o carácter sumamente fragmentario destes testemuños non permite, como recoñecen os editores, a selección de variantes na edición, achamos aconsellábel igualmente reproducir as variantes principais no aparato crítico ou en apéndice, pois é tamén unha información valiosa para o especialista ou o lector interesado.

Canto á tradición indirecta francesa, de innegábel peso, recoñécese en gran medida un distanciamento evidente entre o texto contido no ms. 643 do ANTT e as versións francesas de referencia, non sendo posíbel

⁷Téñase en conta que a era hispánica foi abolida en Portugal no reinado de João I, en 1422.

aínda o discernimento da súa ascendencia textual, quer unha versión descoñecida francesa, quer unha iniciativa de tradución, quer unha refundición intermedia. Por esta razón, os editores consideran a colocación cos manuscritos franceses afíns unha operación ecdótica auxiliar e controlada, apenas reservada como apoio ou guía puntual na tentativa de solución dos puntos críticos detectados no proceso editorial. Deste modo, intégrase no aparato crítico, sempre que se considera necesaria e útil, a referencia ás edicións de H. Oskar Sommer (sigla S) e de Jean-Paul Ponceau (sigla P), que reproducen os textos das chamadas “versión curta” (S), “versión longa” e “versión mixta” (P) da *Estoire*. Esta operación ecdótica aplícase, en calquera caso, tendo en conta a dificultade de establecer os límites entre a restitución do texto degradado polo proceso de copia durante máis de dous séculos e medio e a recreación ou reinterpretación do editor actual. Así pois, mantéñense as variantes de tradución e as mudanzas deliberadas de reescrita ocorridas entre a tradución inicial e o testemuño quiñentista, ao tempo que se limitan drasticamente as intervencións editoriais nos *loci critici* de máis difícil comprensión, suspendendo nestes casos o xuízo do editor e reproducindo a porción textual correspondente nas versións francesas de referencia, ou respectando a lección orixinal cando esta transmite unha secuencia consistente mais diversa ou diverxente con respecto ás fontes en francés. Neste sentido, concordamos cos editores en que a abordaxe deses segmentos conflictivos debe facerse no contexto dun estudo especificamente dedicado ao proceso de tradución e recepción da obra, e non no ámbito da presente edición.

Outro aspecto fundamental á hora de editar o ms. 643 do ANTT é a súa condición de copia quiñentista (mediados do séc. XVI) e, por tanto, moi afastada dos usos lingüísticos e gráficos do seu modelo inmediato, de comezos do séc. XIV, baseado, por súa vez, nunha primeira tradución de finais da centuria anterior. Así pois, tal como se declara no prólogo de Manuel Alvarez, os redactores quiñentistas modernizaron o texto naqueles puntos que consideraban menos comprensíbeis, substituíndo determinados vocábulos e retocando certas construcións morfosintácticas demasiado arcaicas:

E porem, por a letra com a muita antiguidade de nom ser tam legível e asi por muitos vocabulos irem na antiguidade daquele tempo que agora inenteligiveis nos parecen (...) Receba *Vossa Alteza* este pequeno serviço e elija pessoa que o emende e ponha em melhor estilo, porque, como dise, dele nom mudei senam os vocabulos inenteligiveis, que os que se podem entender na antiguidade daquele tempo os leixei ir. (p. 5).

Esta inevitábel actualización lingüística da versión medieval no proceso da copia quiñentista obriga a orientar a estratexia editorial cara á difusión non da versión traducida para galego-portugués nos finais do séc. XIII ou de calquera outra copia inmediatamente posterior, senón do texto que podería ser lido no séc. XVI a partir da versión integral que hoxe coñecemos fixada a mediados desta centuria e preservada no ms. 643 do ANTT, con todas as particularidades gráfico-lingüísticas que a caracterizan, en moitos casos afastadas da redacción galego-portuguesa orixinal ou intermedia⁸. Así pois, a presente edición obedece un principio de fidelidade á escrita do manuscrito, mesmo cando se trata de usos ou hábitos gráficos singulares, situación propiciada en gran parte pola alografía característica do período histórico en que se realiza a copia, cun sistema gráfico altamente inestábel e anisomórfico, e agravada pola falta de homoxeneidade entre as diversas mans que executan a copia.

Para alén do principio de fidelidade, a proposta editorial tamén se basea en presupostos de lexibilidade que visan permitir o acceso ao coñecemento dun texto antigo por parte do lector contemporáneo, non necesariamente especialista na materia. Neste sentido, por unha parte, preténdese dar solución satisfactoria aos casos en que o manuscrito presenta anomalías manifestas, tais como secuencias ilexíbeis, omisións e repeticións e outros fenómenos que dificultan a lectura. Os editores esforzánse, neste sentido, en distinguir as situacións anómalas derivadas da tradución medieval doutras orixinadas pola má interpretación do antígrafo por parte dos artifices da copia quiñentista, quer por con-

⁸ Véxase ao respecto o traballo de Martins (2013), en que se estudan as particularidades da copia quiñentista da *Estoria* e da *Demanda do Santo Graal* (cf. Nascimento 1984).

fusión material, quer por incompreensión do sentido do texto antigo. Deste modo, procédesse á restitución de certas formas grafadas erroneamente, á anulación de repeticións involuntarias e á asistencia da lectura mediante a resolución das abreviaturas, o recurso aos diacríticos da lingua escrita actual e á regularización e nivelación de certas grafías. Canto isto último, a existencia dunha transcripción paleográfica do manuscrito exime os editores da anotación de certas particularidades alográficas (ex. as variantes do <i> e do <u>) e codicolóxicas (salvo a anotación dos folios ou calquera alteración ao respecto) xa rexistradas na lectura de Henry G. Carter. Ora ben, por esta mesma razón consideramos innecesario ou redundante a aplicación de certos criterios editoriais, como a indicación en itálico dos desenvolvementos abreviativos (especialmente cando o valor do sinal de abreviación é inequívoco ou sistemático: ex. teRa > terra, Senhor, qualquer), o mantemento de vogais duplas ou triplas sen relevancia lingüística (ex. irmãaa, emtãoo, vergonhaa), a indicación entre colchetes do <u> cando se trata da grafía simple <g> con valor de oclusiva velar /g/ (ex. ning[u]em, seg[u]ir > en vez de: ninguem, seguir), a conservación do <n> e <m> ante consoante de acordo co *usus scribendi* (ex. tamto, emtrará, mamdado > en vez de: tanto, entrará, mandado) ou o mantemento do <ç> ante vogal palatal (ex. primçiçe, alicerçe > en vez de príncipe, alicerçe). En todos estes casos consideramos que a existencia dunha versión paleográfica do manuscrito evita o desnecesario conservadorismo (alo) gráfico nunha edición crítica destas características. Canto ao uso do itálico, cremos que resulta un tanto confuso a adopción deste estilo tipográfico para máis dunha función: a indicación da expansión abreviativa e da substitución editorial de grafemas; achamos máis proveitoso, neste último caso, usar as parénteses rectas, igual que no caso da adición editorial de grafemas ou vocábulos isolados (a adición non supón a presenza dunha nota a rodapé, ao contrario do que a substitución). No que respecta á puntuación, no noso parecer, non convén abusar da vírgula en certos contextos, bastante habituais, onde os procedementos demarcativos da sintaxe medieval ou o valor morfolóxico de certos elementos fan innecesaria a integración des-

te recurso⁹: exs. “e muitos se armaram por se guardar a si e a el rei toda à noite pera *que*, se acomtesece que as bestas feras viesem e saísem das matas, *que* não podem fazer mal a el rei nem aos que nas temdas jaziam”, p. 179 (*que* demarcativo); “Emtam se partirão das temdas e foram se às momtanhas e cuidarão de se apartar dos paganos, *que* não souberem parte deles”, p. 188 (ese *que* ten valor final, non de relativo).

Con certeza, a publicación desta edición da *Estória do Santo Graal* é unha moi boa noticia para os estudiosos da materia arturiana ibérica e europea, pois supón a primeira proposta editorial crítica deste texto para o que até agora só dispoñiamos na íntegra da transcripción paleográfica realizada por Henry H. Carter a finais dos anos sesenta. Parabéns ao SMELPS polo esforzo investido para a preparación desta coidada edición, que, sen dúbida, contribuirá ao avance da investigación na transmisión e irradiación dos romances arturianos franceses cara ao occidente peninsular.

Referencias bibliográficas

- Ailenii, Simona (2009): “O arquétipo da tradución galego-portuguesa da *Estoire del Saint Graal* á luz de um testemunho recente”, *Revista galega de filoloxía* 10, 11-38.
- Ailenii, Simona (2012): *Os Primeiros Testemunhos da Tradução Galego-Portuguesa do Romance Arturiano*. Tese de doutoramento inédita. Porto: Universidade do Porto, Faculdade de Letras. <https://repositorio-aberto.up.pt/handle/10216/67288>
- Ailenii, Simona (2013): “A tradução galego-portuguesa do romance arturiano nos séculos XIII e XIV”, *e-Spania* 16. <http://espania.revues.org/22611>
- Ailenii, Simona (2017): “Tradução peninsular das estórias do Santo Graal, Merlin e Tristan”, en José Carlos Ribeiro Miranda (org.), *En Doiro antr'o Porto e Gaia. Estudos Literatura Medieval Ibérica*. Porto: Estratégias Criativas, 135-150.
- Carter, Henry Hare (ed.) (1967): *The Portuguese Book of Joseph of Arimathea. Paleographical edition*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

⁹ Para maior claridade, usamos o itálico nestes exemplos só para resaltar as formas obxecto de comentario.

- Castro, Ivo (1983): "Sobre a introdução na Península Ibérica do ciclo arturiano da Post-Vulgata", *Boletim de Filologia* 38, 81-98.
- Castro, Ivo (1984): Livro de José de Arimateia (*estudo e edição do Cod. ANTT 643*). Tese de doutoramento inédita. Lisboa: Universidade de Lisboa, Faculdade de Letras.
- Castro, Ivo (2002): "Sobre a edição do Livro de José de Arimateia", em Leonor Curado Neves / Margarida Madureira / Teresa Amado (coords.), *Matéria de Bretanha em Portugal*. Lisboa: Colibri, 59-68.
- Castro, Ivo (2008-09): "Editando o Livro de José de Arimateia", *Filologia e Linguística Portuguesa* 10-11, 345-364.
- CORDE = Real Academia Española (Banco de datos): *Corpus diacrónico del español*. <http://www.rae.es>
- Correia, Isabel Sofia (2015): *Do Lancelot ao Lançarote de Lago*. Porto: Estratégias criativas.
- Correia, Isabel Sofia / José Carlos Ribeiro Miranda (2011): "Os fragmentos A19 da BGUC e a tradição textual do Lancelot", em *Seminário Medieval de Literatura, Pensamento e Sociedade 2009-201*. <https://repositorio-aberto.up.pt/handle/10216/76336>
- Dias, Aida Fernanda (2003-06): "A matéria da Bretanha em Portugal: relevância de um fragmento pergamináceo", *Revista Portuguesa de Filologia* 25 (*Miscelânea de estudos in memoriam José G. Herculano de Carvalho*), 125-222.
- Laranjinha, Ana Sofia (2010): *Artur, Tristão e o Graal. A Escrita Romanesca no Ciclo do Pseudo-Boron*. Porto: Estratégias criativas
- Martins, Ana Maria (2013): "Copiar o português duocentista: a *Demanda* e o *José de Arimateia*", em Rosario Álvarez et al. (eds.), *Ao sabor do texto. Estudos dedicados a Ivo Castro*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 383-402.
- Miranda, José Carlos Ribeiro (1998): *A Demanda do Santo Graal e o Ciclo Arturiano da Vulgata*. Porto: Granito.
- Miranda, José Carlos Ribeiro (2013): "Lancelot e a recepção do romance arturiano em Portugal", *e-Spania* 16. <http://e-spania.revues.org/22778>
- Miranda, José Carlos Ribeiro / Ana Sofia Laranjinha / Isabel Sofia Correia (2012): "O ciclo do Pseudo-Boron à luz da mais recente investigação em Portugal", em Lênia Márcia Mongelli (org.), *De cavaleiros e cavalaria. Por terras de Europa e Américas*. São Paulo: Humanitas, 233-264.
- Nascimento, Aires A. (1984): "Hábitos tabeliônicos num manuscrito literário - O Livro de José de Arimateia, Lisboa ANTT Cod. 643", *Boletim de Filologia* 29/2, 119-127.
- Nascimento, Aires A. (2008): "As voltas do «Livro de José de Arimateia»: em busca de um percurso, a propósito de um fragmento trecentista recuperado", *Península. Revista de Estudos Ibéricos* 5, 129-140.
- Rossi, Luciano (1979): *A literatura novelística na Idade Média portuguesa*. Amadora: Bertrand.

Ricardo Pichel